

Prof. dr. Vladimir Ilić
Univerzitet u Beogradu / University of Belgrade
Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy
vilic@f.bg.ac.rs

KRAJNJA DESNICA U ZAPADNOJ EVROPI¹

THE FAR RIGHT IN THE WESTERN EUROPE²

Nova knjiga Jova Bakića jeste sazajno značajna. Pisac u svom određenju prostornog okvira krajnje desnice obuhvata samo „stare evropske oligarhije”, odnosno društva Zapadne Evrope. U uvodnim razmatranjima on afirmiše sadržinski ili strukturni pristup lelici i desnici, onaj koji se naslanja na domaće teorijsko nasleđe Vojina Milića, Ljubomira Tadića i Todora Kuljića, kao i na stanovište N. Bobija (Bobbio). Temeljnu razliku između socijalizma i liberalizma vidi u „odnosu prema temeljnim vrednostima kao što su jednakost i sloboda, gde je jasno da nijedna od ove dve vrhovne vrednosti ne može biti ostvarena do krajnjih logičkih odnosno društvenih posledica, a da to ne bude nauštrb njene rivalke“ (Bobbio 1996: 73–75). Levičar, istorijski gledano, uvek daje prednost jednakosti u odnosu na slobodu, čak iako mu je i potonja veoma važna. Uistinu, za levičare nema bitnije vrednosti od jednakosti, baš kao što za liberale i liberalne konzervativce nema vrednosti koja je iznad slobode (str. 25). Manje je važno što je Bakić ovde neprecizno razdvojio konzervativne liberale od liberalnih konzervativaca; značajnije je što on misli da levičari potcenjuju slobodu kao vrednost u odnosu na jednakost i da za njih nema slobode bez jednakosti. Prema Bakiću, socijalisti (levičari) naglašavaju uzročnu vezu, a ne *Wertbeziehung*. Ovde nedostaje razrada pitanja odnosa između društvene pravde i problema uspravnog hoda. Bakićev ključni pojam oligarhije, kojim denotira zapadnoevropska društva, ostaje, i pored primenjenog sadržinskog određenja pojmova desnica i levica, formalan: postavlja se pitanje ko su, u čijoj su službi i čije interese nameću oligarsi.

Ova nedorečenost posebno je vidljiva u autorovim razmatranjima krize kapitalizma i predstavničke demokratije u Zapadnoj Evropi. Pisac naglašava „prerastanje kapitalizma u patrimonijalni oblik, u kojem nasledstvo ima sve zapaženiju ulogu, a društvo postaje sve zatvorenije. Tako je eksplozivni rast društvenih nejednakosti tokom poslednje četiri decenije, u evropskim i

¹ Tekst je prikaz knjige Jova Bakića *Evropska krajnja desnica 1945–2018*, Beograd: Clio, 661 str.

² This text is a review of a book *Evropska krajnja desnica 1945-2018* by Jovo Bakić, Belgrade: Clio, 661 pgs.

severnoameričkim visokorazvijenim društvima centra svetskog kapitalističkog sistema, donedavno bio skoro neprimećen” (str. 53–54). Ovde je uočljiv uticaj izbora savremene literature korišćene pri usmeravanju vlastitog istraživanja. I V. Milić i Lj. Tadić kao i brojni inostrani sociolozi opisivali su i objašnjavali porast društvenih nejednakosti. Primena perspektive Volerstinove (Wallerstein) teorije svetskog sistema, koju pisac uključuje u svoje stanovište, mogla je da ga uputi na niz drugih autora koji su pisali o porastu socijalnih razlika u centrima svetskog sistema.

Bakić u liberalnom maniru propušta da uvidi da gladan čovek ima slobodu jedino da proda svoj rad, svoje telo i svoju dušu. On ne uključuje u svoje razmatranje autorefleksiju dobro plaćenog uhljeba (što on realno jeste, koliko i potpisani kritičar), koji ima slobodu u meri u kojoj se ona može imati u neslobodnom društvu. Pisac mogućnost slobode podrazumeva i za onog čiji prazan stomak granice slobode ne širi preko percepcije ropstva; Jovo Bakić na nemalom broju mesta u svojoj knjizi ne poklanja potrebnu pažnju razlici između empirijske svesti eksploatisanih glasača krajnje desnice i sociološke istine o njihovom položaju.

Ovo ima eksplanatorne posledice. Zanemarivanje ili tek povremeno pominjanje kauzalne veze između bede i eksploatacije i prihvatanja krajnje desničarskih shvatanja zatamnjuje uticaj domicilnog iskorišćavanja u društvima Zapadne Evrope na nastanak i jačanje desnog ekstremizma. Averziju prema migrantima i antiislamizam pisac prvenstveno objašnjava primenom teorije etničkog takmičenja; prodornije rezultate dalo bi teorijsko polazište koje bi samu suštinu kapitalizma videlo kao uzrok krajnje desnice u razvijenim kapitalističkim zemljama.

Naime, Bakić u svojim opsežnim analizama krajnje desnice u pojedinim zapadnoevropskim zemljama retko poredi porast nejednakosti u ovim društvima sa porastom *welfare chauvinisma*. Jezgro sadržaja njegovih eksplanansa čini politička prošlost posmatranih društava od vremena Drugog svetskog rata, kao i udeo migranata u njihovom stanovništvu i njihova prostorna situiranost i (de)koncentracija.

Limiti eksplanatornih dosega teorije etničkog takmičenja vidljivi su kada pisac globalno ukazuje na porast društvenih nejednakosti u razvijenom kapitalizmu u poslednjim decenijama. On navodi da „istraživanje Oxfama iz 2016. pokazuje da je šezdeset dvoje najbogatijih pojedinaca uvećalo svoje bogatstvo u odnosu na 2010. godinu za 44 odsto. To bogatstvo jednako je onom kojim raspolaže celokupna siromašnija polovina svetskog stanovništva, koja je, naprotiv, u relativnom smislu osiromašila za 41 odsto tokom istog razdoblja” (str. 54). Ovaj nalaz se ni izbliza dovoljno ne koristi u posebnim analizama; u njima najčešće nema ni posmatranja rasta

nejednakosti u zemljama u kojima se analizira krajnja desnica. Autorov pristup ovde je više polit(ik)ološki nego sociološki: on ukazuje na ograničenja zapadnih demokratija i na njihov suštinski antidemokratski, oligarhijski karakter. Ali, on piše o „starim evropskim oligarhijama”, a ne i o kapitalizmu Zapadne Evrope. S druge strane, „politička naddeterminacija” (Mladen Lazić) ne širi se do nivoa primenjenog pojmovnog okvira. Naime, Tadić, Milić, Kuljić i Bobio, kao autorovo teorijsko zaleđe, sprečavaju analizu da se spusti do još jedne od bezbroj društveno-naučnih osuda „populizma”. Jovo Bakić je, kada raspravlja o pojmu populizam, jasan i na pravom je putu. Prema njegovim rečima, „prednost treba dati pojmu demagogije u odnosu na pojam populizma jer potonji, u sociološkom smislu, više skriva nego što otkriva. Naime, pojam populizma svodi masovnu političku podršku nekom političaru ili stranci na društveno istovrsnu masu i potpuno zamagljuje činjenicu da u jednoj masi ljudi mogu, u različitom obimu i na različit način, biti zastupljeni pripadnici raznovrsnih društvenih slojeva” (str. 79). Ovo pojmovnoteorijsko opredeljenje omogućuje veću saznavnu prodornost primenjenom teorijskom pristupu. Autor je mogao da sa navedene pozicije analizira teoriju etničkog takmičenja: ona ne počiva toliko na naglašavanju realne utakmice pripadnika različitih etničkih, verskih, rasnih ili kulturnih grupa koliko na raširenoj (činjenično osnovanoj ili neosnovanoj) svesti da se takmičenje odvija pod neravnopravnim uslovima i da se (u konkretnom slučaju) u zemljama Zapadne Evrope navodno favorizuju radnici migranti u odnosu na domicilnu radničku klasu. Ovo ideološko iskrivljavanje stvarnog stanja stvari predstavlja samu srž savremene ekstremno desne ideologije u posmatranim društvima. Balikevo odbijanje teorije populizma omogućilo mu je da uspostavi saznavno korisnu distancu prema društveno-integrativnim sadržajima analiziranih ideologija.

Autorovo ključno pojmovno određenje, naime, njegovo shvatanje krajnje desnice, jeste dosledno, ali je i neuobičajeno. Prema njegovim rečima, krajnja desnica obuhvata radikalnu desnicu (onu na čijem levom krilu stoji, na primer, bavarska CSU) i ekstremnu desnicu. Bakić smatra da je ekstremna desnica krajnost krajnje desnice, dok radikalna desnica predstavlja njen umereniji deo. Ovakvo pojmovno određenje nije neprihvatljivo, ali ono, ipak, zbunjuje. U našem jeziku pojmovi ekstremno i krajnje po pravilu predstavljaju sinonime, a ovde se potonji javlja kao rodni pojam koji obuhvata i ekstremnu desnicu i radikalnu desnicu. Posezanje za autorovim rešenjem iz rezimea na engleskom jeziku ne pomaže: u njemu je krajnja desnica označena kao *far right*. Čitaocu ostaje da se pomiri sa nelagodnošću zbog upotrebe pojma krajnji kao rodnog pojma i pojma ekstremni kao njegovog posebnog slučaja.

Pomenuti su pisci u čijim radovima je sadržan teorijski osnov Bakićevog istraživačkog poduhvata. Na metodološkoj ravni njegov oslonac je Čarls Ragin. Bakić ovom afirmisanom metodologu uporednih istraživanja daje prednost u odnosu na moguće druge methodske izbore (npr. B. Mura (Moore) ili T. Skočpol (Skocpol)). Tipologija primenjena kao okvir za uporedno istraživanje evropske krajnje desnice pokazuje veću upotrebu Raginovih rešenja. Jovo Bakić koristi francuski Nacionalni front kao *case model* i paradigmatički primer krajnje desnice u „staroj“ Evropi. On pri razradi svoje tipologije dobro uočava da „poseban istraživački problem predstavlja pitanje da li se zaista radi o posebnim tipovima, odnosno da li ideološko poreklo pokreta ima značaja za način i njegovo funkcionisanje u budućnosti, što je pretpostavka od koje se polazi u ovoj studiji“ (str. 91), Bakićeva četvoročlana tipologija evropske krajnje desnice izgleda ovako: „a) ekstremno desničarske stranke koje su se u većoj ili manjoj meri udaljile od izvornog desničarskog ekstremizma (npr. Nacionalni front Francuske i Slobodarska partija Austrije); b) izvorno neoliberalne i ksenofobične stranke koje su se radikalizovale u desničarskom smeru (npr. napredne stranke Norveške i Danske, italijanska Liga, ali i Alternativa za Nemačku); c) ekstremno-desničarske stranke koje nisu odstupile od ekstremizma, ali su, uprkos tome, pa iako sa zakašnjenjem, ostvarile izborni proboj u godinama velike privredne krize nastale 2008. godine (npr. Zlatna zora u Grčkoj); d) razdrobljena i međusobno posvađana ekstremna desnica u zemljama krajnjeg evropskog zapada, koje su izbegle učešće u II svetskom ratu i poratni obračun sa saradnicima okupatora, i nerazvijenost radikalne desnice, te posledično odsustvo izborni uspešnih krajnje desničarskih stranaka (Španija, Portugal, Irska)“ (str. 92). U skladu sa predočenom temeljnom tipologijom autor strukturise poglavlja svoje knjige.

Zapažam da autor daje prednost oznaci desničarsko tamo gde bi T. Kuljić napisao prosto (i za komunistu samorazumljivo): desno. Važnije je što on zapaža da, „što se pak istorijske konjunktura tiče, ona zavisi od potrebe odupiranja demokratskim internacionalističkim i egalitarnim tendencijama. Ako je to tačno, onda se krajnje desničarske, pa ni radikalno-desničarske stranke nikako ne mogu zvati populističkim“ (str. 92), Autor pokazuje sluh za društveno-ekonomsku podlogu krajnje desnice, ali ne ide dotle da bi teoriju populizma nazvao jednim od načina opravdavanja kapitalističkog društveno-ekonomskog sistema.

Ključno pitanje Bakićevog istraživanja odnosi se na uzroke jačanja krajnje (njegovim rečima: i radikalne i ekstremne) desnice u Zapadnoj Evropi. Opisujući odnos radikalne i ekstremne desnice, pisac pominje moguće uzroke jačanja obe varijante krajnje desnice. Neophodan je dug navod:

„Naročito treba obratiti pažnju na koji način je pomenuti sporovozni društveno-politički proces opšteg slabljenja kritičnosti prema radikalnoj desnici usled njenog distanciranja od desničarskog ekstremizma, povezan s drugim velikim i dugotrajnim procesima (*longue duree*) društvene promene, što uključuje prepoznavanje vremenskih etapa (*temporal sequences*) i odvijanja događaja tokom vremena. Ti procesi su sledeći: demografsko starenje društva, deindustrijalizacija i tercijarizacija, globalizacija, masovno useljavanje (najčešće, ali nikako isključivo, muslimanske) radne snage iz bivših kolonija, postupno uvođenje ili izostanak različitih multikulturnih politika odnosno društveno usvajanje ili neprihvatanje multikulturalizma, opadanje moći sindikata odnosno komunističkih i socijaldemokratskih stranaka povezanih naročito sa socijaldemokratskom 'izdajom' radništva, kao i posledično slabljenje države socijalnog staranja i preusmerenje znatnog dela radnika prema krajnjoj desnici, te krah evropskog socijalizma, rastuća finansijalizacija kapitalizma i eksplozivna oligarhizacija odnosno rast društvenih nejednakosti, otuđenje političara od briga i interesa građana, te razočaranosti građana u politiku uopšte, konkretne političke sisteme i, naročito, u vodeće političke stranke nakon II svetskog rata u poslednje četiri decenije“ (str. 93). Želim da naglasim da se u knjizi ranije pominjan porast društvenih nejednakosti ovde gubi iz fokusa razmatranja, kao i da se umesto eksploatacije pominje oligarhizacija, odnosno politički pojam i proces kojim se, kad je reč o pojmu, denotira društveno-ekonomski proces. Autorovo implicitno ali jasno naglašavanje političke naddeterminacije (ponovo upućujem na Lazićevu kritiku ovog pristupa) proizvodi metodске posledice. Naime, Bakić upozorava na „ograničavajuću činjenicu da u ovom istraživanju ima više slučajeva nego što je optimalno za uspešno uporedno-istorijsko istraživanje“ (Ragin 1989: 49–51), najviše stoga što autor studije želi što detaljnije da se obavesti o svim izbornim uspešnim slučajevima stranaka krajnje desnice u starim evropskim oligarhijama, a onda da to подели i sa zainteresovanim čitaocima u Srbiji (str. 97). On ponovo u suštini ostaje na ravni analize oligarhijskih političkih sistema u Zapadnoj Evropi, ne povezujući ih sa kapitalizmom kao njihovim društvenim supstratom. Mislim da je ovaj propust u neskladu sa autorovim sadržinskim, strukturalno utemeljenim određenjem temeljnih pojmova politički levog i desnog.

Knjiga je prepuna dobro dokumentovanih konkretnih uvida. Posle njenog čitanja ne može se sporiti da je „činjenica da je islamofobija u ovom trenutku društveno poželjnija od antisemitizma“ u Zapadnoj Evropi (str. 142). Autor nedvosmisleno dokazuje da se iza antiislamizma najčešće nalazi slabo prikriven rasizam. Njegove analize biračkog tela evropske krajnje desnice veoma su zanimljive. On zapaža da u Francuskoj za Nacionalni front od devedesetih godina najviše glasaju radnici, nezaposleni i muškarci. Prema

Bakićevim rečima, krajnje desni flamanski Nacionalni interes „uistinu je radnička stranka“ (str. 180). Ili: „austrijski slobodari su privukli radničke glasove, postavši tako radnička stranka“ (str. 218). U Švedskoj „čak dve trećine podržavalaca stranke dolazi iz redova radničke klase, dok je, recimo, u strukturi birača švedskih socijaldemokrata učešće radnika 51 posto“ (str. 233). Bakić piše da je u Italiji „istraživanje iz 1996. pokazalo da Liga ima uspeha u visokoindustrijalizovanim oblastima s velikim brojem radnika, te tamo gde je nezaposlenost najniža“ (str. 283). U Danskoj „glavnu izbornu podršku, naročito od druge polovine osamdesetih godina, daju radnici (50 odsto birača danskih naprednjaka)“, a „u Norveškoj je četiri puta veća verovatnoća da će radnik glasati za norveške naprednjake nego pripadnik srednje klase“, dok u Finskoj „radnici (53,5%) ... glasaju više za (Prave) Fince negoli za bilo koju drugu stranku“, a birači krajnje desnice u Velikoj Britaniji predstavljaju „savez radničke i niže srednje klase“, dok je u Nemačkoj u slučaju neonacističkih republikanaca „srž biračkog tela činilo nekvalifikovano i naročito kvalifikovano radništvo“ (str. 305, 330, 397, 448 i 481, respektivno). Autorov strukturalni, sadržinski pristup levisi i desnici omogućuje mu da osnovano zaključi da je funkcija evropske krajnje desnice razbijanje jedinstva radnih klasa radi očuvanja postojećeg sistema. Evropska krajnja desnica štiti interese krupnog kapitala huškajući radnike protiv izbeglica i ekonomskih migranata. Dodajem, polazeći sa istog pristupa, da su komunisti kao internacionalisti u centru svetskog sistema inherentno inferiorni krajnjoj desnici: oni ne mogu da brane ekstra profit na čiju se eksproprijaciju (Bakićevom terminologijom označena) evropska radikalna i ekstremna desnica oslanjaju. Ipak, u uslovima porasta nejednakosti u Zapadnoj Evropi levičari mogu da napadaju raspodelu ekstra profita stečenog eksploatacijom radnika koji su došli (najčešće iz islamskih zemalja).

Još je važnije što je Jovo Bakić (temeljan istraživač i pisac kakav jeste), opisujući evropsku krajnju desnicu, dao opis i ostalih stranaka, pa njegova knjiga, bez preterivanja, sadrži značajan deo sociološki promišljene političke istorije posleratne Zapadne Evrope. Ukazano je da ovom sociološkom proučavanju nedostaje šire i produbljenije društveno-ekonomsko utemeljenje: tek se ponegde, kao u slučaju razmatranja povećavanja socijalnih razlika u Švedskoj od devedesetih godina, razrađuje specifikacija opisa društvenog supstrata krajnje desnice. No, tamo gde se to čini, saznajni efekti su prepoznatljiviji, kao, u pomenutom švedskom i srodnim slučajevima Danske i Norveške, uticaj povećanih socijalnih razlika na porast političke snage nordijskih naprednjaka, prema Bakićevoj proceni „idealnog tipa desničarske radikalizacije neoliberala“ (str. 298 i dalje). Autor, treba to reći, ipak nastoji da teorijski strukturalno zasnuje svoje pojmovno strukturalno

shvatanje levice i desnice: na osnovu podataka iz različitih istraživanja on nastoji da poredi u raznim zemljama društvenu strukturu, klasno uslovljeno glasanje, starosnu i polnu strukturu birača i pristalica krajnje desnice, kao i tipove naselja u kojima većina njih stanuje (npr. u radničkim kvartovima punim migranata). Ovo je posebno vidljivo u autorovom specifičnom ali opreznom tretiranju veze između porasta nezaposlenosti u Nemačkoj i porasta desnog ekstremizma (str. 480). Pisac ispituje i etnički činilac tamo gde postoje jasne podele u domicilnom stanovništvu (npr. u Belgiji) i nastoji da što preciznije odredi njegov uticaj. Njegov zadatak je ovde realno usložen, s obzirom na način obračuna sa fašizmom iz vremena posle Drugog svetskog rata, kao na, prema autorovom mišljenju, značajan činilac sa pretpostavljenom uzročnom snagom (da ostanemo pri pomenutom primeru, belgijski Valonci bili su znatno manje fašizirani od germanskih Flamanaca).

Bakićeva uzročna analiza, izvedena preko primene uporednog metoda, dopunjena je, u najboljem Raginovom maniru, ispitivanjem „negativnih slučajeva” (ovde vidim sličnost sa Baringtonom Murom, koju sam prethodno porekao) odnosno društava poput španskog i portugalskog, u kojima nije došlo do izrazitijeg razvoja krajnje desnice i pored prisustva strukturalnih pretpostavki i dugotrajne fašisoidne tradicije. Ovim zemljama autor pridodaje i Irsku, tretirajući ih, sve tri, kao „izuzetke od evropske 'patološke normalnosti'“. Pisac smatra da je u ove tri zemlje nedostajalo izuzetno sposobno vođstvo strankama krajnje desnice, kako bi mogle da nadvladaju strukturalne prepreke (str. 598). Vidljivo odstupanje od sociološkog strukturalnog pristupa primetno je i u sledećem razmatranju: „Izuzetno je važno imati u vidu činjenicu da velika privredna kriza nije dovoljan uslov za pojavu izbornu uspešne krajnje desničarske stranke, a uz to i neonacističke, budući da se u Španiji i u Portugalu, uprkos značajnim društvenim, političkim, privrednim i kulturnim sličnostima s Grčkom, nije dogodio izborni proboj takvih stranaka. Naime (...) bitnija je priroda krize od njene jačine. Drugim rečima, tek onda kada privrednu krizu prati i duboka kriza političkog sistema i same države, pa građani masovno stiču utisak da ne mogu uticati na političko odlučivanje i pozvati političare na odgovornost i posledično gube poverenje u državne institucije i njene osnovne službe, a dotadašnji partijski sistem propada, otvara se prostor za antisistemske stranke i njihove drugačije vizije političkog delanja i uređenja države“ (str. 526). Ovde je vidljivo povlačenje na pozicije od strukturalnog istraživanja više normativne a manje sadržajne i prodorne institucionalne analize. Uočljivo je još nekoliko osobina Bakićevog razmatranja „negativnih slučajeva” Irske, Portugalije i Španije. On navodi prvo političke sličnosti tri ranije južnoevropske diktature, pa tek onda ono što im je zajedničko na

ekonomskom planu. Treba primetiti da kriza koja je započela 2008. nije bila „velika privredna kriza”, u poređenju ne samo sa onom posle 1929. nego i sa onom 1974. godine. Može se napomenuti da ni u Italiji 1922. ni u Nemačkoj 1933. nije bilo došlo do krize države; država je u oba slučaja imala dovoljno snage da spreči fašističko preuzimanje vlasti. Bakićevo objašnjenje ovde je bitno institucionalno a ne strukturalno i pokazuje autorovo temeljno socijal-liberalno opredeljenje: naime, građani u „oligokratijama” nemaju uticaj na realno političko odlučivanje; ali pisac ne zapaža da njihovo gubljenje ranijeg utiska da imaju takav uticaj može da proizvede različite efekte, a ne samo one vezane za uspon krajnje desnice. Ovo proizlazi iz autorove perspektive u kojoj se savremena zapadnoevropska društva vide kao „oligarhije”, a ne sadržinski određene kao „kapitalističke oligarhije“ (npr. na str. 599). Politička naddeterminacija ovde je ponovo jasno uočljiva. Može se podsetiti na Hobsbaumovu (Hobsbawm) nespecifičnu definiciju fašizma, prema kojoj je za fašizam karakterističan porast društvenih nejednakosti praćen povećavanjem političkog nasilja u konkretnom društvu. Bakić tek na 579. strani svoje knjige počinje da nešto opširnije razmatra društvene nejednakosti u zemljama u kojima proučava krajnju desnicu. Treba reći da na str. 600 među mnoštvom činilaca koji utiču na njeno jačanje na prvom mestu navodi prestanak smanjivanja nejednakosti posle 1974. godine. On pritom ne propušta da ukaže na „nezamenljivu ulogu islamofobije” za jačanje krajnje desnice u Evropi (str. 602). Njegovi zaključci su ponekad izuzetno prodorni: „Jasno je da su muslimani izabrani kao 'žrtveni jarac', što treba šovinizmom da zabavi šire društvene slojeve, dok su prilike za uzlaznu društvenu pokretljivost u 'patrimonijalnom kapitalizmu' znatno sužene, a praktične ekonomske mere, koje preuzima npr. Liga u Italiji, nesumnjivo idu u korist najbogatijim Evropljanima“ (str. 612). Ostaje, ipak, utisak da, mada pisac pominje izuzetno ubrzan rast društvenih nejednakosti u poslednje četiri decenije (npr. na str. 609), on ovom činiocu ne pridaje dovoljan značaj. Autor piše „da ni broj useljenika ni tempo useljavanja ne objašnjavaju izborni uspeh krajnjih desničara“ (str. 605). Da se više oslonio na teoriju svetskog sistema, umesto na, u njegovim razmatranjima od šireg teorijskog okvira, često relativno izolovanu teoriju etničkog takmičenja, objašnjenje bi bilo potpunije. Ponegde u tekstu knjige pisac sasvim jasno ističe društvenu funkciju evropske krajnje desnice: „neutralisanje levičarske alternative nametanjem etnokulturnog umesto klasnog kao najbitnijeg društvenog sukoba“ (str. 610). Njegovi zaključci, nije suvišno ponoviti, umeju da budu prodorni: „Takva politička neravnoteža, isprepletana s najvećom društvenom nejednakošću još od vremena pred I svetski rat, zakonomerno dovodi do prevrtanja broda odnosno ratnih, revolucionarnih ili kombinovanih previranja dalekosežnijeg značaja“ (str. 614). Sam kraj knjige pokazuje plodnu upotrebu Hobsbaumovih shvatanja o dvadesetom i početku dvadeset

prvog veka: „Kako XXI vek odmiče, posmatraču se čini da su 'Tri slavne decenije', nastale na ratnim ruševinama i masovnom gubitku života i uništenju imovine bez presedana u istoriji, poznate po relativnom miru u Evropi, privrednom razvoju i smanjenju društvene nejednakosti, predstavljale izuzetak u kapitalističkom razvoju Evrope“ (str. 615). Autorova analiza krajnje desnice vratila se analizi njenog kapitalističkog supstrata; ovo rešenje u saznajnom je smislu opravdano.

Pisac je u pravu kada ističe da se u poslednjih trideset ili četrdeset godina „duh epohe iskrivio udesno“. Bilo bi zanimljivo analizirati autorove predteorijske antropološke i filozofskoistorijske pretpostavke. Za to ovde nema prostora. Metodski rigorozna uporedna analiza evropske krajnje desnice vođena prikladnim strukturalnim, sadržinski dobro ispunjenim, određenjem levog i desnog, predstavljaju najveće vrline ove knjige. Svakako im treba dodati i teorijski senzitivno identifikovanje jezgrenih vrednosti savremenih desnih ideologija u Evropi: Jovu Bakiću je jasno da se iza antiislamizma nalazi slabo prikriven rasizam.

Dalji teorijski pomaci u proučavanju osnovne teme ove knjige mogli bi se napraviti kroz povezivanje njenih rezultata sa podrobnijom analizom društveno-ekonomskih promena u Zapadnoj Evropi u poslednje četiri decenije. Presedani postoje. Uzor za monografsko istraživanje dao je Vilijem Brustin (Brustein) svojim istraživanjem društvenih izvora nacističke partije od 1923. do 1925. preko analize partijskih kartona ranih članova NSDAP. Ovakav rad na sirovoj građi izmiče mogućnostima istraživača smeštenih van Zapadne Evrope. Još je udaljenije od mogućnosti naših sociologa izvođenje istraživanja radničke klase, kao masovne baze zapadnoevropske krajnje desnice, poput onih koje su izveli pripadnici Frankfurtske škole u svojim proučavanjima rasizma i desnog ekstremizma radnika u Nemačkoj 1932. i u SAD 1945. Jovo Bakić je svojim istraživanjem već učinio mnogo na deprovincijalizaciji naše sociologije politike i na postavljanju novih standarda na njeno području: misao individualnog istraživača ne može da promeni uslove naučnog rada, ali može da pridonese njihovom stvaranju. Bakićevo novo delo u ovom smislu zaslužuje svaku pohvalu.